

Осмоналиев М.

**«ТАР ЗАМАН», «ЗАР ЗАМАН» ТЕМАЛАРЫНЫН КАЛЫГУЛДАН КИЙИН
АРСТАНБЕК, ТОГОЛОК МОЛДОДО САЛТТЫК УЛАНТЫЛЫШЫ**

Осмоналиев М.

**ТРАДИЦИОННОЕ ПРОДОЛЖЕНИЕ ТЕМ «ТАР ЗАМАН» И «ЗАР ЗАМАН» ПОСЛЕ
КАЛЫГУЛА, АРСТАНБЕКА И ТОГОЛОКА МОЛДО**

M. Osmonaliev

**THE CONTINUATION OF THE TRADITIONAL
«TAR ZAMAN» AND «ZAR ZAMAN» AFTER KALYGUL, ARSTANBEK
AND TOGOLOK MOLDO**

УДК:377/5.45

В статье рассматриваются развития идей Калыгула, Арстанбека и Тоголок Молдо.

The article discusses the development of ideas Kalygul, Arstanbek and Togolok Moldo.

Улуттук адабиятыбыздын тарыхында “заманчыл” акындар деген атка ээ болгон, замандын көйгөйүн ырдап келген акындарыбыздын көптөгөн чыгармалары бизге толук түрдө жетпей калды. Негизги орчундуу себеби болуп, ал мезгилдеги элибиздеги жазма адабияттын өнүкпөгөнүнөн өз чыгармаларын кагаз бетине түшүрбөй, ооздон - оозго оозеки формада өтүп келиши жана кийинки эле тоталитардык режим мезгилинде, башкача айтканда, 40-жылдардан кийин алардын чыгармаларына бир беткей көө жабылып, реакциячыл, советтик коомдук түзүлүшкө карама-каршы – деген негизсиз дооматтардын коюлушу болду. “Замана” агымымындагы чыгармалар алгач оозеки түрдө өнүгүп, көркөм адабий казынабызга “Акыр заман”, “Тар заман” чыгармаларын кошсо, кийинчерээк бул багыт андан ары жазуу түрүндө өнүгүп, “Зар заман”, “Хал заман” деген аталыштагы чыгармалар менен толукталды. “Заманчыл” акындардын ысымдары бүгүнкү күндө адабиятыбыздын бөксөсүн толтуруп, окуп үйрөнүүгө жол ачылды. Калыгул баштаган “замана” тематикасын улантуучу гана эмес, реалдуу турмушту дал өзүндөй көркөм сөздүн күчү менен сүрөттөп бере алган кыргыз элинин нускоочу төкмө акыны, чоң комузчу, күүчү, ойчулу Арстанбек Буйлаш уулу Кокон хандыгына барып көзгө көрүнүп, Наманган, Анжыянды аралаган ырчы, көптөгөн ырчылар менен беттешип, атагы кыргыз-казакка бирдей тарайт. Акын кыргыз коомчулугунун кыйын учурду баштарынан кечирип жаткан мезгилинде өмүр сүрүп, калктын Кокон хандыгына салык төлөп турганына, сарбагыш менен бугу урууларынын чатагы карапайым элди кыйнап жибергенине күбө болот. “Булбул” деген эл наамына ээ болгон Арстанбек өзүнөн кийинки төкмө жана жазгыч акындарга, ырчы, комузчу, күүчүлөргө зор таасирин тийгизген. Бирок, Совет бийлигинин 40-жылдарынын экинчи жарымынан баштап, Арстан-

бектин чыгармачылыгы да бир жактуу бааланып, феодалдык доордун идеологиясын жактаган деген айыптар коюлуп, 90-жылдардын башына чейин изилдөө иштеринен четтетилип келди. Ошонун натыйжасында акындын ырлары убагында жарык көрбөй, жыйноо иштеринен оолактатылышы коомчулукту өкүндүрбөй койбойт. Кыргыз адабиятынын тарыхында реалдуу өзүнүн ордун ээлебей калса да, эл аны эсинен чыгарган жок, тескерисинче Арстанбектин күүсү, обону, олуячылыгы деп жогору баа беришип, ооздон-оозго өткөрүп, камкордук менен сактап келишти. “Замана” поэзиясынын тамыры тереңде болсо да, Калыгул, Арстанбектердин ырларынан кийин “замана” темасы акындар чыгармачылыгында салттуу темага айланып, акындардын бир катары чыгармаларын жаратышкандыктары белгилүү. Арстанбектин чыгармачылыгында орчундуу теманы “замана” ырлары - “Тар заманы” түзөт. “Тар замандын” өзүнө таандык обону, күүсү, кайрык кайталоолору бар, комузда коштолуп аткарылган. Чындыгында эле Арстанбектин ыры-замандын муң-зары. Жайлуу конуш-жерлеринен ажырап, өз алдынчалыгын жоготуп, Орус падышачылыгынын бийлигинен жабыркап турган калк турмушун, социалдык ал абалын бир топ реалдуу чагылдырат. Эл акындын “Тар заман” чыгармасын өз жашоолорунун күзгүсү катары кабылдашкан. Калыгул орустардын казак жергесине келиши, сөзсүз биздин жерибизге келбей койбойт деп төмөнкү ойлорду айтса:

Өңү сары, көзү көк,
Орус деген эл келер.
Калк кысылар,
Заманың бузулар¹.

Арстанбек акын падышачылыктын бийлигин өз көзү менен көргөндүктөн учурдун ал-абалын мындайча сүрөттөйт:

Капкандай чапты белиңди,
Сурап алды жашыңды,
Каттап алды башыңды,
Ушул заман тар заман,

¹ Кыргыз поэзиясынын антологиясы. –Б., 2000, 522-б.

Азуулуга бар заман,
Бечарага зар заман.
Заманың келди жакындап,
Тайган иттей такымдап².

“Тар заман” акындын турмуштук, коомдук-социалдык көз карашынын жыйындысы. Бірда көрүнүп тургандай, окуялар бир топ узак мезгилди камтып турганы ачыктан-ачык байкалат. Негизинен акындын чыгармачылык багытын өзү жашаган доордун, чөйрөнүн деңгээлинде баалоо орундуу болсо керек. “Заманчыл” акындардын дээрлик бардык чыгармаларында өз учурундагы турмуш чындыгын чагылдыруу менен бирге, аларга карата өздөрүнүн көз караштарын, мамилелерин билдиришкен. Айлана-чөйрөдөгү болуп жаткан өзгөрүүлөр: элдин жашоо-турмушунун кысылышы, мурдагы жол-жобо, наркнускалардын кетиши акындарды кайгырууга алып келген. Адабият изилдөөчү М. Богданова өзүнүн “заманчыл” акындардын чыгармачылыгын изилдеген эмгегинде мындай дейт: “Поэзию заманов можно характеризовать как поэзию пессимизма и безсходности³. Албетте, алгачкы учурларда Арстанбекти замандын өзгөрүшү чоң убайымга салган, ал үчүн келечек белгисиз жана караңгы, коомдун кандай жолдо барарын, кандай нравалык-этикалык идеяларды карманын түшүнө алган эмес. Арстанбектин поэзиясынын леймотивин ушундай ойлор түзгөн. Көркөм сөздүн күчү менен айрым маселелер боюнча өз сөзүнө калкты ишендирип, замандын катаалдыгын эл сезимине жеткирип, делебесин козгой алган. Ал эми Арстанбектин казак акыны Каңтарбай менен айтышуусу, “замана” поэзиясынын туу чокусу катарында караганыбыз туура болот. Акын замандын бүтүндөй доорун: адеп-ахлак, жүрүш-туруш эрежелери, тарыхый-турмуштук, коомдук-социалдык, жерсуу, жайыт маселелери, мамлекетти башкаруу эрежелери, элибиздин байыркы учуру, келечеги, каада-салты, үрп-адаты, диний түшүнүгү, социалдык ал-абалы жана руханий байлыгына чейинки маселелерди камтыйт. Жарым кылымдык убакыт иликтөөгө тыюу салынып келген Арстанбек акындын чыгармалары 1993-жылы Кабай Абдыракман уулу тарабынан 1933-34-жылдары жазып калтырган кол жазма табылгандан кийин анын ачыла элек сырларын ачууга, келечекке карай багытын, ойчулдугун, көркөм сөздүн чебери экендигин аныктоого, социалдык көз карашын баамдоого кенен мүмкүнчүлүк түздү. Акын жеке гана Орус падышачылыгынын бийлигине карата өзүнүн ой-пикирин билдирбестен, Кокон бийлигинин учурундагы элдин жашоо-турмушунун, кыйынчылыктарын ачык айтып, реалдуу ой жүгүртө алган:

Тегереги кыргыздын,
Темирден тарткан тор болду.

Көчмөндүү биздин көп кыргыз,
Көк чапан сартка тең болду⁴.

Арстанбек акын Кокон хандыгынын талоончулук саясатын кыска, так 5-6 сапка эле сыйдырып койгон. Акындын кандай гана ырын алып карабайлы, жалпы элдин саясий укугу, аманчылыгын сактап калуу үчүн аракетин сыяктуу түбөлүктүү идеялар айтылат. Орус падышачылыгы кыргыз элин каратып, өз бийлигин жүргүзүп, элдин башына мурдагыдан да кыйынчылыктар келгендигин өтө таамай сүрөттөйт:

Карагайдын таңында,
Элик болду элибиз.
Башка чапса былк этпес,
Өлүк болду элибиз.

Арстанбек акын Кокон хандыгынын адилетсиз бийлиги, Орус падышачылыгынын жүргүзгөн саясатынан тышкары, бугу жана сарбагыш урууларынын бир нече жыл созулган кан төгүлгөн согушун көрүп, уруулар бири-бири менен өч алуудан эч кандай жеңиш болбоорун эскертет:

Ой, сарбагыш, туугандар,
Бугуну үч бүлүнтсөн,
Эсенгулдун Ормону,
Эми кайдан табылар?
Атандын оозу жырылды,
Анжыян качкан бугу эли,
Андан бетер кырылды⁵.

Жыйынтыктап айтсак, Арстанбек акындын калтырган ар бир ыр түрмөктөрү адамдардын аң-сезимин ойгото турган акыл-насаат, мааниси терең философиялык ойлор. Мунун баарын эске албаган кээ бир ошол мезгилдердеги идеологдор, өздөрүн “совет бийлигинин камчысын чаап жатабыз” – деген билермандар, Калыгул, Арстанбек сыяктуу инсандардын чыгармаларында элдин тагдыры, келечеги, жалпы адамзаттык проблемалар көтөрүлгөндүгүн кантип байкабай калышты экен? Кандай болгон күндө да алар өздөрү жашаган доордогу “замана” чындыгын ырдашты. Окумуштуу К. Артыкбаевдин ою дагы муну тастыктап турат: “Өзү жашаган заманды негизги тема катары планга алып чыгып, замандын бүткүл кебетесин реалисттик менен сүрөттөп берген алардын чыгармаларын кандайдыр ойлонулуп табылган өтө зыяндуу “замана агымы” деген адабий көркөм методдун аң-сезимдүү иши катары көрсөтүп”, андан да XIX кылымдын орто ченинде жашап, өз коомунун, өз мезгилинин деңгээлине жараша чектелүү көз карашы бар карапайым ырчыдан уят-сыйытты жыйыштырып коюп туруп эле марксттик-лениндик көз карашты талап кылган⁶. Адабиятчы белгилгендей, “заманчыл” акындар деген атка ээ болгон инсандарыбыз бүт өмүрлөрүн уруучулдук-феодалдык доорлордо жашап өткөрүшкөн, ошондой эле

⁴ Ошондо...-103-б.

⁵ Ошондо. 118-б.

⁶ Артыкбаев К. Арстанбектин “Тар заманы”// Акыйкат сабагы. – Б., 1991. -12-б.

² Кебекова Б. Арстанбек. Ырлар. –Б., 1994, 26-27-бб.

³ Богданова М. Киргизские акыны IX и начало XX веков// Кыргызстан: Лит. худож. Альманах.-1946. с.51.

салт-санааны, тарбияны ыйык тутушкандыктан, аларга өзүлөрүнүн көнгөн жашоолору, адат-салттары ыйык көрүнөт. Ошондуктан, улууну кичүү сыйлабай, атанын тилин бала албаган учурдун жакындашын “акыр замандын” белгиси катары туюндурушат. Калыгул баштаган “замана” темасынын козголушу тээ байыртадан келаткан диний ишенимдеги негизги салттар улантылып, биринен экинчисине жеткирилип, ар биринин дараметтерине жараша чечмеленип, калың элдин катмарына жетип турган. Албетте, алардын “замана” тууралуу кеп козгоосуна, чыгармалары биринен-экинчисине желдей тароосуна ошол мезгилдеги тарыхый-кырдаалдын татаалдыгы башкы себептерден болгон. Кокон хандыгы жана Орус падышачылыгынын үстөмдүк саясаты, ошонун натыйжасында элдин жашоосундагы өзгөрүүлөр, акындардын айтаарына сөз, ырдаарына ыр болгон. Калыгул баштаган “замана” темасын Арстанбек акын замандын бузулушун далилдүү фактылар менен андан ары тереңдип отурат. Ага мисал катары жазгыч акын Тоголок Молдонун:

Калыгулдан укканын,
Арстанбек сайрап жам кылды.
Баштан аяк укканын,
Баары журтка даң кылды...⁷

деген ыры аркылуу көрсөтүүгө болот. Тарыхчы Б. Солтоноевдин маалыматтарында да ушул тариздеги ойлор айтылган. “Атасы Буйлаш баласынын ырчы-комузчу болгонун билип, “ырдаганыңды калтыр” деп нечен мерте соксо да Арстанбек качып барып талаада мал багып жүргөндө ырдап, комузун чертип жүргөн жана Калыгулдун айткан сөздөрүн жатка алып, аны арбытып-узартып жиберген”⁸. Арстанбектин айткандары бат эле турмуштун чындыгына айлана баштаганда ага дагы Калыгулдай олуя деген элдик ишенимдер пайда болгон көрүнөт. Калыгулдун “Акыр заманы” менен Арстанбектин “Тар заманы” бир багыттагы, бирин экинчиси толуктап турган чыгармалар болгону менен алардын аткарылышындагы айырмачылыктар да болгон. Калыгул кыска, жорго сөз түрүндө маселдетип айтса, Арстанбек өзүнө тиешелүү обон менен комуздун коштоосунда аткарган.

Кыргыз поэзиясынын классиктеринин бири, жазгыч акын Тоголок Молдо да “замана” адабиятынын алгачкы өкүлдөрү Калыгул, Арстанбектерди көрбөсө да, алардын нускалуу кептерин, ырларын эл арасынан угуп, таалим-таасир алган. Бул акындын “Зар заман”, “Эркиндик” чыгармаларынан көрүнүп турат. Элдин оор кайгысын, турмуш- жагдайын жакшы түшүнгөн акын Орус падышачылыгынын бийлиги кыргыз жергесине орношу менен мурдагы акындар белгилеп өтүшкөндөй эле карапайым эл

кыйналып, жайлуу конуштарынан ажырап, алым-салык көбөйүп, ага-тууган кас болот, улугу залым болуп, көпчүлүк малай болуп жалданып, орустун чөбүн оруп, татаал турмушту баштарынан өткөрөт деген. Бийлик башчылары калыстыктан тайып, сөздүн кадыры кетип, ач көздүктүн арааны жүрүп, алдым-жуттум замана өкүм сүрөөрүн айтат. Адеп-ахлак, нарк-нусканын бузулушуна, алык-салыктын көбөйүшүнө кейип, заманды мындайча сүрөттөгөн:

Залим болду улугуң,
Зарлап жүрүп курудун.
Жер суундан айрылып,
Тоо башына курудун.
Кайыр дин деп орусту,
Каргап турган кезегиң.
Кадимки жерден айрылып,
Кадырын билдиң конуштун⁹.

Ырда көрүнүп тургандай, Тоголок Молдо Калыгулда козголгон ойлордун турмуш көрүнүштөрүнө ашып жаткандыгын өз жашоосунда башынан кечирип жаткандыктан, болгон чындыкты айтпай коё алган жок. Албетте, жогорудагы чыгармалар Совет бийлиги учурунда мезгилдин саясатына жараша бурмаланып, ачык айтуудан тайсалдатылып, окурмандарга жетпей келген. “Эркиндик” поэмасында деле кыргыз элинин алааматка туш болуп, Кытай жергесине жан-айласы кылып качкан ал-абалы сүрөттөлөт. Демек, бул чыгарма да “Зар заман” менен идеялык-тематикалык жагынан тутумдаш, аны тереңдетип-толуктап турат. Ошондой эле акын поэмасын бир эле учурда жазбаган көрүнөт. Совет өкмөтү жакшы турмушту тартуулады, жаңы заман башталды деген саптар да кездешет. Тоголок Молдо бул чыгармасын Калыгул, Арстанбек жана башка акындардын чыгармаларына таасирленип жазгандыгы белгилүү. Эси кеткен кыргыз эли татаал тагдырга туш болуп, падыша өкмөт талап кылган үй-бүлөдөгү эркектерди берүүдөн баш тартат. Орус падышачылыгынын талоончулугунан айласы кеткен кыргыз эли козголуп, Кытайды көздөй үркүп качат. Акын ыйык жер болгон Ысык-Көлдү, жер соорусу Сары Өзөн Чүйдү, өрүштөгү малын калтырып качкан элибиздин жалпы трагедиясын баяндайт. Совет бийлиги өзүнүн үстөмдүгүн жүргүзгөн учурда поэма кыскартылып берилген. Акын кандай гана чыгарма жаратпасын, ошол заманга мүнөздүү окуяны тандап алып, коомдун чыныгы маңызын ачып, социалдык мааниси терең маселелерди козгогон. “Эркиндик” поэмасында Тоголок Молдо Калыгул жана Арстанбек айтып өткөн ойлорду улантып, ага кошумча ойлорду киргизет:

Ынтымактан айырып,
Батыңды алат деп айткан.
Сыр алдырбай сыртыңдан,
Басып турат деп айткан.
Арыстанбек менен Калыгул,

⁷ Кол жазмалар фонду. Инв. №1268, 435-б.

⁸ Солтоноев Б. Кызыл кыргыз тарыхы. – Б.: Учкун, 1993, 153-б.

⁹ Кол жазмалар фонду. Инв. №1267

Айтып өткөн мына бул.
Калыгулдун макалын,
Кагаздан дайын көз көрдү.
Калыгул айткан макалы,
Кагаздан анык кеп болду.

деп, андан ары жакшы замандын келгендигин кубануу менен баяндайт.

Жаш балдарды окутуп,
Илим берди эркиндик.
Жаңы журтка кондурган,
Кеңеш өкмөт жашасын.¹⁰

Тоголок Молдо жалпы калктын трагедиясын баяндап, кабыргасы кайышып, зээни кейип, “мал башынан айрылып, таланбаган ким калды?”– деп өкүнүүсүн билдирүү менен бирге эле адилеттик замандын орношун терең кубануу менен тосуп алган. Өмүрүнүн акырына чейин өз заманынын саясатын үгүт-насаат түрүндө элге жеткирип, демократ, агартуучу акын катары өмүр сүрдү. Тоголок Молдонун чыгармачылык өнөрканасынын калыптанышына кыргыз элинин адабий бай мурастары, Калыгул, Арстанбектердин даанышман нускалуу сөздөрү жана салттуу ырчылар поэзиясы негизги уюткудан болгондугу талашсыз. Жыйынтыктап айтканда, акындарыбыздын “зар заман” ырларында азаттыкты эңсеген кыргыз элинин руху сакталып турат. Чыгармалардын негизги өзөгүндө кыргыз элинин улут катары өзүн сактап калуунун аракети, улутубузду эзүүдөн куткаруу идеясы көтөрүлгөн. “Заманчыл” акындарыбыздын чыгармалары жалпы улуттун камын ойлогондуктан, эл арасына желдей тарап, элдин рухун ойготуп, саясий маданиятынын калыптанышына жол ачкан. Негизинен эле “замана” темасы адабияттагы эң бир актуалдуу курч темалардан болуп келген. Ар бир мезгилдин акыны өз мезгилинин позициясынан “замана”, андагы жашаган адамзат көйгөйүн айтпай коё албайт болучу, себеби бул табигый көрүнүш. “ Ар бир “заманчыл” акындын көңүл борборунда кыргыз элинин коомдук-социалдык турмушунун өзөгү башкы орунда турган. Ошону менен бирге эле XIX кылымдагы Калыгул баштаган “замана” темасын улаган акындарыбыз суфизмден башталган диний-мистикалык көз караштагы козголгон динге моюн сунбагандык деген абстракттуу ойлорго кошумча катары алар жашаган тарыхый кырдаалдын таасиринен жана адамдардан ар-намыстын, уят-

сыйыттын, каада-салттын кетишине байланыштуу деп чечмелешти. Кыскасы, заманчыл” акындар деген атка ээ болгон инсандарыбыз өздөрүнүн чыгармачылыгында ар кырдуу, ар тараптуу маселелерди козгоо менен адамдардын аң-сезимин ойгото турган, өз маанисин жоготпогон ойлорду айтышкан. Алардын санат-насыяттарында канчалаган терең мазмундуу сырлар, философиялык ойлор жатат. Бул асыл ойлордон бүгүнкү күндө дагы акыл-насааттарды, туура жашоонун жол-жоболорун алсак болот. Бул акындарыбыздын мурастары түбөлүк жашап, адабиятыбыздын чоң бөлүгү катары муундан-муунга үлгү боло бермекчи. Себеби, “замана” агымынын өкүлдөрү деп аталып келген акындарыбыздын санат-насыяттарында коомдук өнүгүүнүн жол-жобосу көрүнүп, өзгөрүлмөлүү коомдо ар бир адам ага даяр болуп, ошого жараша аракет жүргүзүү керек экендиги жана жалаң эле мүңкүрөө, кайгыруу эмес, келечектен үмүт үзбөө, жакшы турмушка умтулуу сыяктуу оптимисттик көз караштардын учкундары кездешет. “Замана” темасы адабиятыбыздагы эң бир актуалдуу темалардын бири катары өз мезгилинин тарыхый кырдаалдарын, оош-кыйыштарын, коомдук-кырдаалдарын ачык-айкын чагылдырып келгендиги менен өз баалуулугун жоготпойт. Ошондуктан алардын ысымдары түбөлүккө сакталып, изилдөөгө, эскерүүгө, сыймыктанууга татыктуу. Бул багытта ар түрдүү изилдөө иштери жүрүп жаткандыгына карабастан, айтылуучу ойлор дагы да болсо алдыда экендигин танууга болбойт. Акындар чыгармачылыгынын көч башында турган Калыгул таануу багытын изилдөө жана анын уланышын шарттаган айрым өбөлгөлөрдү чечмелөө улуттук адабиятыбыздын көрөңгөсүн гана байытпастан, адабият таануучулук багыттын бир катар жаңыча маселелерин да козгоору шексиз.

Адабияттар:

1. Кыргыз поэзиясынын антологиясы. – Б., 2000.
2. Арстанбек. Ырлар. Түз. Б.Кебекова. – Б., 1994.
3. Богданова М. Киргизские акыны 19 и начало 20 веков. // Кыргызская литература: Худ. Альманах. 1946.
4. Артыкбаев К. Акыйкат сабагы. –Б., 1991.
5. Кол жазмалар фонду. Инв. № 1268, №1267.
6. Солтоноев Б. Кызыл кыргыз тарыхы. –Б.: Учкун, 1993.

¹⁰ КРУИА. Кол жазмалар фонду. Инв. №1267.

Рецензент: д.филол.н. Акматалиев А.